

FÂRÂBÎ'NİN EĞİTİM FELSEFESİNDE “ADÂLET” KAVRAMI

BAYRAKTAR BAYRAKLI*

Pek çok filozofun ilgi ve araştırma alanına giren “adâlet” kavramı Fârâbî'nin felsefesinde de önemli bir yer tutmaktadır.

O, “adâlet”i çeşitli alanlarda ve çeşitli işlevleri içinde ele almıştır. *Fuşûsu'l-Hikem*’inde “hikmet”, *Kitâbu'l-Tenbîh*’inde “değer” ve “denge” anlamına gelen “itidâl”, *Siyâsetü'l-Medeniyye*’sinde “değer”, *Fuşûlü'l-Medenî*’sinde hukukî, siyasi; sevgi ile olan alması içinde, *Medînetü'l-Fâdıla*’da hem “denge” ve hem de eğitimle olan ilişki ve cahil devlet halkının adâlet anlayışı, *Kitâbü'l-Cem*^c isimli eserinde ise Eflâtun ve Aristo’nun bakış açısı dahilinde ele alınıp incelenmiş ve değerlendirilmiştir.

Fârâbî'nin “adâlet” anlayışı izah edilirken öncelikle onun “adâlet”i ikiye ayırdığı görülecektir.

A — Cahillerin Adâlet Kavramı:

Cahil devlet halkının adâlet anlayışıdır. Fârâbî onların bu husustaki görüşlerini şöyle anlatır:

Küçük bir gruptan, millet büyüklüğündeki toplumlara kadar, her çeşit toplulukların arasındaki ayrılık ve ilişkiler, bir ferdin diğer bir fertten ayrı olan düşünce sistemi ve onunla ilişkisini andırır. Fertler arasındaki çatışma ve kavgalar nasıl gerçekleşirse, topluluklar arasındaki çatışma ve kavgalar da aynı tarzda vuku bulur.

Birbirleriyle çatışma ve boğuşmalarının sebepleri, güvenlik, şeref, refah ve lezzettir. Her topluluk diğerinin sahip olduğunu elinden almak ister. Bunu gerçekleştiren kazançlı (faiz), talihli (mağbut) ve mutlu olacaktır. Fert ve toplumların karakterlerinde bulunan bu tür temayüller, yaratılışlarının gereğidir.

Mademki, kazançlı, talihli ve mutlu olmak için, diğer fert ve toplulukların ellerindekini almak tabiidir ve yine mademki her tabii şey “adâlet”tir, öyle ise, döğüşmek de adâlettir; yani onların anlayışında “adâlet”, başkasını ezmektir.

* Doç. Dr., Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi öğretim üyesi.

Ezilen, mağlûbiyeti, varlığını korumak için kabul eder veya hayat sahasını galibe bırakarak yok olup gider; ya da ezen tarafından, kötü şartlar altında köle gibi kullanılır; onun menfaatine çalışmak mecburiyetinde kalır. İşte bu anlamda, ezenin ezileni kullanması ve ezilenin ezene hizmet etmesi adâlettir. Bu da tabîi adâlettir ve faziletin bizzat kendisidir.

Ezen grup, yukarda sıralanan nimetleri elde edince, kendisine en çok yardım edene en büyük payı verir. Kazanç, şöhret, ise, şöhretin en büyüğünü, mal ise, malın en çoğunu yardım edenlere dağıtır. Cahil halk, kendi anlayışına göre, bunu da tabîi adâlet olarak kabul etmektedir.¹

Böylece, cahil devlet halkı, fert, grup ve toplumlar arasında dünya nimetlerini paylaşmak için meydana çıkan kavga ve boğuşmaları tabîi olarak görmüş, hakkı olana hakkını verirken, hakkın yapısında bir değişiklik yapmıştır.

Hak, ezen grup tarafından belirlenir; ölçüsü de, ezen gruba yardım etmenin keyfiyetine bağlıdır.

Fârâbî'nin cahil devlet halkının görüşlerini izah ettikten sonra, onun çeşitli alan ve işlevler dahilinde izah etmeğe çalıştığı "gerçek adâlet" anlayışını ele alalım.

B — Gerçek Adâlet:

Bu konuyu, Fârâbî'nin fikirlerini gruplandırarak izah etmek gerekecektir. Fârâbî "adâlet" mefhumunu:

1) Kâinatta cereyan eden hadiselerde, oradaki düşünen ve düşünmeyen bütün canlıların arasındaki ilişkileri izah ederken öne sürmektedir. Çünkü, bu ilişkilerin tamamı, bir "adâlet (denge)" esasına göre oluşmakta ve devam etmektedir.²

Meselâ: Ay altı cisimleri, bazen birbirlerine yardım eder, bazen de engel olurlar. Bunun sebebini, ilk madde ve yakın maddelerin çoğuna ortak olmaları, aynı zamanda benzeyen ve benzemeyen yapıya (şûret) sahip olmalarında aramak gereklidir. Yardımlaşmaları ve birbirine engel olmalarını kuvvetlerinin benzeyen ve benzemeyen yönlerine göre, ya az, ya çok, ya da eşit olur. Biçim bakımından aralarında bir benzeşme varsa, o zaman

¹ *Medinetü'l-Fâdıla*, Mısır, ts, s.111-112.

² *Kitâbü'l-Mille ve Nuşuş Uhrâ*, Thk. Muhsin Mehdi, Beyrut 1968, s.45; *Medinetü'l-Fâdıla*, s.102.

birbirine yardımcı ve yine biçim bakımından zıtlasma mevcutsa, birbirine engel olurlar. Yarattılmış (mümkün) varlıklarda, benzeşme ve zıtlasma, yardım etme ve engel olma gibi davranışlar içiçedir ve bu hareket bir uyum dahilinde meydana gelir; bu durumda da çeşitli mizaçlar (ferdî farklar) oluşur. Yukarıda zikredilen fiiller uyum (i'tilâf), denge (itidâl) ve ölçü (taqdîr) esaslarına göre birleşmelerinde, cereyan eder. İşte ay altı âlemindeki cisimlerin bu tarz hareketleri, tabiî varlıktan almış oldukları payı ortaya çıkarmış olacaktır; yani bu cisimler, tabiî varlıktan ne ölçüde pay almışlarsa, o nispette davranışta bulunacaklardır. Gök cisimlerinin altındaki cisimlerin her biri, yapısı (şûret) gereği ya sadece başkaları için; ya da hem kendisi ve hem de başkası için vardır. Bu konuda "Adâlet" her iki hususun, yani hem kendisi ve hem de başkası için var olma özelliğinin kendisine verilmesidir. Böylece, yaratılmış varlıklar belirlenmiş ve onlarda "adâlet" gerçekleşmiş; neticede her varlık kendi kabiliyetine göre varlıktan payını almış olacaktır.³

Bu konuda, Fârâbî, insanlar için, yardımlaşmayı, sosyal gücü ve bir toplum haline gelmeyi temin eden benzerliklere, iş bölümünü meydana getiren, ferdî farkları oluşturan benzemezliklere dikkati çekmektedir. Varlıkların davranış düzeyi, tabiî varlıktan aldıkları payı gösterir. Filozof, bu fikriyle, dışardan müdahalenin, yani eğitimin gücünü, sınırını ve yaratılışın eğitimdeki ağırlığını ortaya koymak istemiştir.

Fârâbî, "adâlet" in, varlıklar arasındaki ilişkiye işaret ettiğini, ya da bu ilişkilerden kaynaklandığını savunmaktadır. Bu alâka, Allah ile kul arasında olacağı gibi, insanlar arasında da olabilir. Fârâbî bunu şöyle izah eder: Çevremizde kemal ve erdemi gösteren isimler vardır. Bunlar varlığın özünü ifade ederler. Allah'ın varlıklarla olan etkileşimini anlatırlar. Diğer bazı isimler de, diğer varlıklara izafetle kendisine ait bir şeyi gösterirler. Fârâbî, bu tarz ilişkiden kaynaklanan ve varlığın kendi özündeki bir özelliği gösteren şeye "adâlet" ve cömertliği misâl olarak vermektedir. Demek ki, "adâlet" ve "cömertlik" hususundaki kemal ve erdem, bizim dışımızdaki varlıklarla olan ilişkilerimize bağlıdır; o ilişkileri anlatır ve onlardan kaynaklanır. Bu tip sıfatlar insan açısından, varlığını sürdürmek için gerekli olan ilişki ve bağılıkları, Allah için ise, cevher ve kemali ifade eder.⁴

2) Fârâbî, *Tahşîlü's-Sâ'ade ve Medinetü'l-Fâdıla* isimli eserlerinde "adâlet" i hukukî mânada kullanmıştır.

³ *Siyâsetü'l-Medeniyye*, Haydarabad H.1345, s.32 vd.

⁴ Bkz., *Siyâsetü'l-Medeniyye*, s.19 vd.

Devlet başkanının özelliklerini sayarken, adâleti ve adâlet ehlini seven, zulümden ve zâlimlerden nefret eden bir kişi olmasını önerir. “Adâlet”i bu anlamda ele alınca, hukukî ve siyasî mânasıyla karşılaşıyoruz. “Adâlet”, devlet başkanının, yakınlarından ve diğer insanlardan hak araması; onları hakka davet etmesi, mazlumların imdadına yetişmesi, iyi ve güzel bilinen şeyleri desteklemesidir.⁵

3) Fârâbî, *Fuṣûlü'l-Medenî* isimli eserinde, sevgi ile adâletin arasındaki ilişkiyi göstermeğe çalışarak, bu iki değer fert ve toplum hayatında ne tür bir görev yüklediklerini izah etmektedir. Bu sebeple, adâlet görüşünü bu anlamda açıklarken, sevgi anlayışını da ele almak mecburiyetini hissediyor.

Ona göre, devletin çatısını meydana getiren unsurlar, ya da müesseseler, sevgi vasıtasıyla kaynaşır ve birbirine bağlanır; adâlet ve adâletle ilgili eylemlerle devamlılıklarını sağlar ve kendi varlıklarını muhafaza ederler.

Fârâbî'ye göre, sevgi önce iki kısma ayrılır: a) Tabiî sevgi: Annenin çocuğuna duyduğu sevgi gibi; b) İradî sevgi: Bu da üç kısma ayrılır: Faziletleri paylaşmaktan doğan sevgi, menfaatten doğan sevgi ve hazdan doğan sevgi. İşte bu anlamda “adâlet” sevgiye tâbidir. Adâletin tâbi olduğu hususunu şöyle izah eder: Fazilet paylaşmaktan doğan sevgi, davranış ve görüşlerin birleşmesinden kaynaklanır ve orada görülür. Müşterek olarak paylaşılan görüşler üç kısma ayrılır: Başlangıç (yaratılış), âkibet (son) ve bunların arasındaki tüm şeyler hakkındaki görüşlerdir. “Başlangıç” ifadesinden kastedilen, Allah, ruhaniler ve örnek olan büyük şahsiyetler hakkında insanların ittifak etmeleridir. Meselâ: kâinat nasıl yaratıldı? İnsan nasıl yaratıldı? Kâinatı meydana getiren unsurların mertebeleri nelerdir; onların birbirlerine olan nisbetleri, Allah ve ruhanilere karşı durumları nedir? Bütün bunlar, “başlangıç” dediğimiz ilkenin içine girer. “Son” kelimesiyle ifade edilen ise, “saadet”tir; yani saadete ulaştıran davranışların neler olduğunun bilinmesidir. Halkın saadetin ne olduğu hususunda ittifak etmesi, saadeti elde etme yolundaki davranışlarını olgunlaştırmış olacaktır. Bu tarz davranışları da zorunlu olarak sevgi takip edecektir. Halkın aynı mahallede oturup, komşu olmaları, birbirine ihtiyaç duymalarına ve birbirlerinden istifade etmelerine sebep teşkil eder. Bundan da menfaat sevgisi doğar. Erdemleri paylaşmaları, birbirlerine faydalı olmaları, karşılıklı haz duymalarını sağlayacaktır. Neticede “haz sevgisi” meydana gelecektir. Bütün bu sevgi çeşitleri, onları birbirine bağlar ve kaynaştırır.

⁵ Bkz., *Taḥşilü's-Sa'âde*, Haydarabad H.1345, s.44 vd.; *Medînetü'l-Fâdıla*, s.87 vd.

İşte, “adâlet”, devlet halkının paylaştıkları nimetlerin taksimi ve bu taksim edilen hakların korunmasıdır. Fârâbî'ye göre, bu nimetler, güvenlik, mülkiyet, şeref, makam ve diğer haklardır. Her fert, kendi gücü ve kabiliyeti ölçüsünde bu haklardan istifade eder. Ferdin, bu nimetlerden noksan pay alması kendine zulüm, fazla alması ise halka zulüm oluşturur. Hattâ, az olmasının bile halka zulüm olma ihtimali vardır. Herkesin kendi gücü nispetinde, nimetlerden payını alması, yeterli değildir. Alınan payların korunması gereklidir; yani ferdin elinden bu paylar çıkmamalıdır. Eğer çıkacaksa, bu, ferdin ve devletin zararına olmamalıdır. Bu nimetlerden bazısı satma, hibe ve borç, ya da çalınma şeklinde ferdin elinden çıkarsa bile, korunmaları zarurîdir. İsteyerek veya istemeyerek, ferdin elinden çıkan bir nimetin karşılığı, yerine konulmalıdır. İşte, elden çıkan nimet veya değer karşılığının yerine konulması olayına “adâlet” denilir. Bunun gerçekleşmemesine ise, zulüm adı verilir. Nimetler hususunda dengeyi, yani adâleti bozan kişinin cezalandırılması da adâlettir. Böylece, insanların faziletleri kendi aralarında kullanmaları “genel adâlet”, nimetlerin bölüşülmesi ve bölüşülenin muhafazası ise, genel adâletin bir türü olmaktadır.⁶

4) Fârâbî, insanın biyolojik yapısında organlar arasındaki işbirliğini anlatırken “adâlet” kavramını kullanmaktadır. Kalp ve zihnin (dimağ) ilişkisini muhtelif alanlarda ele alır ve bu ilişkilerde adâletin rolünü göstermeye çalışır.

Kalb ve zihin arasındaki ilişkinin ilki, siyasî alandaki ilişkilere benzer. Fârâbî'ye göre, insan vücudunun reisi kalbdir. Zihin onun kâhyasıdır. Diğer organlar, kalbin gayelerine göre zihne hizmet eder. Zihin ise, kalbin yüksek seviyedeki emirlerine hizmet eder. İkinci olarak “dengeyi sağlayıcı”, başka bir ifadeyle, “ayarlayıcı” bir görevi yüklenmektedir. Şöyle ki, kalb ısı kaynağıdır. Kalb ısıyı vücudun diğer organlarına gönderirken, zihin “ayarlayıcı” görevini yerine getirir. Fârâbî burada, “ayarlayıcı”, ya da “dengeleme” anlamında “adâlet” kavramını fiil (yüklem) halinde kullanmaktadır. Ona göre, zihnin ilk görevi, kalbden organlara giden ısıyı dengelemektir.

Merkezi kalbde olan, kendilerine ait duyuları almasını temin eden duyum kuvvetlerine bağlı sınırlar vardır. Ayrıca, merkezi yine kalbte bulunan ve isteme kuvvetine yardım eden organlara vasıta olan bu organların

⁶ *Fușûlü'l-Medenî*, (Aphorisms of the Statesmen), edited by D.M.Dunlop, with English translation and notes, Cambridge 1961, s.140-144.

irâdî hareketlerini temin eden sınırlar mevcuttur. Böylece, zihin hem duyum sınırlarını ve hem de irâdî hareketleri temin eden sınırları muhafaza etmekle kalbe hizmet eder.

Zihnin kalbe nisbetle diğer bir görevi de şudur: Muhayyile kuvvetinin çalışabilmesi için, kalbin hareketinin belli bir ölçüde olması gerekir. Düşünce (nâtik) kuvvetinin çalışabilmesi, bir şeyi hatırlayıp, muhafaza edebilmesi için, herhangi bir davranışı takdir edecek harekette olması zaruridir. İşte bu noktada, iyi düşünenecek, iyi tahayyül edecek ve iyi ezberleyip hatırlayacak şekilde kalbin hararetini “düzenlemek” için, kalbe hizmet eder. Fârâbî, zihnin bu görevini izah ederken, “itidâl” kelimesini kullanır ve şöyle der: “Zihin bir kısmı ile muhayyileyi, diğer bir kısmı ile de tefekkürü, başka bir kısmıyla da hatırlama görevini yürüten hafızayı düzenler (ya dilu). Kalb, fıtrî (garîzî) vücut ısısının kaynağıdır. Diğer organlara ısıyı dağıtabilmesi için, kendi ısısının normalden fazla olması gerekir. Kalbin diğer organlara gönderdiği ısının fazla, ya da az olmaması için, zihinle kendisi arasında bir dengenin kurulması zarurîdir. İşte, bu dengeyi temin eden zihnin, diğer organlara nispetle kendine has bir soğukluğu vardır. Bu yapıda olmasından dolayıdır ki, kalbin hararetini dengeleyecek bir psikolojik (nefsânî) kuvvete sahiptir.”⁷

5) “Adalet” konusunda, Fârâbî’nin en çok dikkati çeken izahlarını eğitimle ilişkisi alanında görmekteyiz. Fârâbî “itidâl”i, kemalin (olgunluğun) altyapısı olarak kabul eder ve itidâlden sapmaların, kemalde de bozulmalar meydana getireceğini savunur. Ona göre, yaratıcının yaratma hâdisesindeki hikmeti olgunluktur.

Yaratıcı, her canlı türüne bir mizaç (karakter) tayin etmiştir. Bağımsız olan türler, bağımsız mizaçlara sahiptirler. Mizaçlar da, yaratılıştaki bir araya gelen dört unsurun miktarına göre teşekkül etmektedir. Eğer bir mizaç, “itidâl”den uzaklaşırsa, o canlı türü de kemalden uzaklaşır. Canlı türlerinden mizacı itidâle en yakın olanı, insan mizacıdır. Böylece, Fârâbî, itidâli, yani adâleti insan şahsiyetinde de aramaktadır.⁸

Kemal, fıtrat ve adâlet kavramları arasında derin bir alâka ve çalışma sistemi kuran Fârâbî, insanın yaratılıştan getirdiği huyların birbirine zıt olmalarının, ya da zıt huyların onun karakterinde yer almasının, insanda fıtrî (doğal) bir olgunluğa işaret ettiğine dikkati çekmektedir. Ona göre, in-

⁷ *Medînetü'l-Fâdıla*, s.51-55.

⁸ *Ed-Dâvâ el-Kalbiye*, Haydarabad H.1349, s.9.

san ilk yaratılışında zıtlıklara sahip olmasaydı, bütün davranış, hal ve ahlâkı, iki zıt taraftan birine meyletmeseydi, ya da zıt huylardan biri diğeri- ne üstünlük kurmasaydı, fiitrî bir kemale sahip olamazdı.

Onun için, fiitrat, kendisinin bir bütün teşkil etmek üzere kaynaşmaya zorlayan zıtlıklardan teşekkül eder. Fiitratı meydana getiren mizaçlar birbirinden uzak ve aynı seviyede olmasalardı, fiitratta kaynaşmaktan bahsedilemezdi. İtidâlin bulunmadığı karekterdeki zıtlık ve farklılıkların azlığına ve çokluğuna güvenilemez. Unsurları arasında uzaklığın az olduğu fiitrat, itidâle daha yakın olurken, mesafenin çok olduğu fiitrat, itidâlden daha uzaktır.⁹

İnsanın doğuştan getirdiği özelliklerine dikkati çeken Fârâbî, bu özellikler arasındaki dengenin davranışlara ne nispetle tesir edeceğine işaret etmiş ve oradan eğitimin içinde yer alan ahlâk anlayışına geçmeye çalışmıştır.

Davranış, ya da ahlâk konusunda "itidâl"i ele alırken, kemal konusu da izah eder; kemal ile itidâl arasında ne tür bir münasebetin olduğunu gösterir. Böylece o, yaratılıştan getirdiğimiz kemal ile sonradan eğitim vasıtasıyla elde ettiğimiz kemal arasında bir yakınlık, başka bir ifadeyle, bir benzerlik kuran ve bu iki olgunluğun hemen hemen aynı şey olduğunu, bir misâlde, şöyle izah eder: İnsanın ihtiyacı olduğu kadarıyla yemesi ve beden hareketlerinde bulunmasıyla gerçekleşecektir. Gerekli kadar yemek ve yine gerektiği kadar spor yapmak bedene sıhhat ve kuvvet temin edecektir. Lüzumundan fazla yemek ve spor yapmak beden dengesini bozacağından, sıhatsizliğe ve kuvvet zaafına sebep olacaktır. İşte, davranışlar da buna benzer: İtidâl üzere yapılan davranışlardan güzel ahlâk meydana gelir. Davranışların itidâlden ayrıldığı ve bunun bir alışkanlık haline geldiği yerde, güzel ahlâktan bahsedilemez. Bu dengeden ayrılış, ister ifrat(aşırı), isterse tefrit(az) olsun, ahlâkı bozacaktır.

Davranışlarda "itidâl"i meydana getirmek için, onları "itidâl"den uzaklaştıran çokluk, azlık, kuvvet, zayıflık, zaman uzunluğu ve kısalığı gibi şartlar belli bir ölçüye bağlanmalıdır; yani bu şartların değerlendirilmesi belli bir ölçüye göre yapılmalıdır. Davranışlarda itidâlin meydana gelmesi için takdir edilen ölçü, aynen beden dengesini tesbit etmek için kullanılan ölçüye benzer. Sıhhatin ölçüsü beden dengesini ve tabii çevrenin şartlarına bağlıdır. Başka bir ifadeyle, insanın bedenindeki sıhhatin dengesi, memle-

⁹ *Fuşûlü'l-Medenî*, s.169.

ketin tabiat şartlarına göre değişir. Davranışlarda aranan itidâlin ölçüsü de onları çevreleyen sosyal şartlara bağlıdır. İnsanın bedeninde dengeyi temine çalışan doktor, bedenlerin mizaçları hususundaki bilgiden hareket etmelidir. Bir taraftan zaman, yani yaş, mevsim ve ilacı içme anma ait bilgiye, diğer taraftan kişilerin mesleklerinin bilgisine sahip olmalıdır. Böylece, mizacının taşıyabileceği ölçüde, ilacın münasip zamanına göre, sıhhati elde etmeğe çalışan doktorun sanatına tıp diyoruz. Aynı şekilde, davranışlarda itidâli temin eden ölçüyü bilmek ve gerçekleştirmek için, davranışın gerçekleşeceği zaman ve çevreyi iyi tanımalıyız. Ayrıca, davranışın kim tarafından, kime karşı, neden ve ne ile ve hangi sebepten dolayı olacağına dair bir bilgiye sahip bulunmalıyız. Bütün bunları göz önünde bulundurarak gerçekleştirilen davranış dengede olacak, aksi takdirde, ya ifrata veya tefrite kaçacaktır. “Güzel ahlâkı meydana getirecek olan davranışın altındaki psikolojik ve sosyal şartlar konusunda insan zihnini tetkike sevketmeliyiz” diyen Fârâbî, bu noktada eğitimi devreye sokmaktadır.¹⁰

Mademki insan en üstün olgunluğu elde etmek için yaratılmış ve yine mademki kendisine tayin edilen bu hedefe ulaşmak için gerekli başarıyı gösterecek yeteneğe sahiptir, öyleyse, onu hedefe götüreceği olan bir sanat olmalıdır. Fârâbî bu noktada eğitimi, ama devletin resmî eğitimini önermektedir. Fârâbî, eğitimi erdemli bir savaş sanatı olarak nitelendirir ve şöyle der: “Devlet başkanı kendisini ve halkını en üstün saadete ulaştırmak gayesi uğruna mücadele veren ‘adil’ bir savaşçıdır; onun sanatı da ‘adil’ ve erdemli savaş sanatıdır.” Devlet başkanları bu sanatı, milleti ve milleti oluşturan halkın huylarını şekillendirmek için kullanır. Eğitim faaliyetini yürütecek olan devlet başkanı, eğiteceği kişilerden herbirinin en üstün mutluluktan paylarını alacak kabiliyette yaratıldıklarını ve onların kabiliyetlerine göre bu payları alacaklarını bilecektir. Herkesi kabiliyeti ölçüsünde yetiştirme sanatını Fârâbî, “âdil” bir sanat olarak isimlendirmektedir. Böylece, o “adâlet”i eğitimle birleştirmiş ve “adâlet”i eğitimin bir metodu haline getirmiştir. Neticede, adâletin hukuk alanında sahip olduğu mânayı eğitime aktarmış ve ona, herkesi saadetten payını alacak şekilde yetiştirmek tarzında bir anlam kazandırmıştır.¹¹

Diğer taraftan Fârâbî, adâletle eğitim arasındaki ilişkiyi; eğitimin sosyal görevleri arasında sayılan, nesiller arasında köprü kurma, kültürü, bir nesilden diğerine aktarma faaliyetinde de ele alır.

¹⁰ *Kitâbü'l-Tebih*, Haydarabad H.1346, s.10 vd.; *Fuşûlü'l-Medenî*, s.116.

¹¹ *Tahşilü's-Sâ'ade*, s.32.

Ona göre insan, maddî yapısı itibarıyla bir gerçekliğe sahiptir. Yatkınlığa ve şahsiyete (şuret) itibarıyla da bir gerçekliğe sahiptir. Ve insan bu yönüyle, yani şahsiyetiyle, kendi varlığını devam ettirir. Bu suretle insan, kendisinden sonra gelecek nesillerin varlığına vasita olur; kendine has şahsiyetini de bu nesiller vasıtasıyla sürdürür. Maddî varlığı sebebiyle sahip olduğu ve manevî varlığından dolayı sahip bulunduğu yatkınlıklar birbirine karşıttır. Bu konuda “adâlet”, her iki yatkınlığa hakkını vermektir. Bir önceki neslin sahip olduğu gerçeklik ve yatkınlıkların bir sonraki nesilde de bulunması gerekir. Çünkü, kökenleri aynıdır. Böylece “adâlet”, bir sonraki neslin bir önceki nesilden maddî ve manevî hak ve yetkinlikleri almasıyla gerçekleşecektir. Ama, bir sonraki neslin, bir önceki nesilden alması gereken hak ve yetkinliği kendi başına alması ve bu uğurda kendi kendine çaba sarfetmesi mümkün değildir. Onun için, kendisine bunu temin edecek ve şahsiyetine göre harekete geçirecek bir eğitimciye(fail) ihtiyaç duyar.¹²

Nesillerin bozulmasını, onlar arasında kültür aktarımının gerçekleşmesine bağlayan Fârâbî, insan dışındaki varlıklar âleminden misâller getirerek bu konudaki “adalet” anlayışını izah etmeğe çalışır.

“Varlıklar arasında ‘adalet’ sayı bakımından tek kalmayla değil, tür bakımından tek kalmayla gerçekleşir” diyen Fârâbî, “adâlet”i sosyal hayat içinde aramakta ve bir varlığın tür bakımından tek kalabilmesini, o türe ait şahısların bir müddet yaşadıktan sonra telef olmalarına ve yerine o türden başkalarının geçmesine bağlamaktadır.

Bazı maddelerin terkibi basit olduğu için, kendini telef eden zıddı daima dıştan gelmektedir. Terkibi daha karmaşık ve girift olan varlıkların telef olmasında, telef edici zıtları hem içten hem de dıştan gelmektedir. Telef edici zıtları dıştan gelen cisimler, kendiliklerinden dağılmazlar. Meselâ: Kum ve taş gibi cisimler, dıştan gelen tesirlerle ayrışır. Fakat, hayvan ve bitki gibi canlılar, kendi içlerinde meydana gelen zıtlaşmalar sebebiyle ayrışır. Ayrışmaya yüz tutan hayvan ve bitki cinsinden varlıklardan biri, köklü ve kalıcı ise, yerine geçecek bir bedel bıraktığı takdirde, bir süre daha varlığını devam ettirebilir. Gelen bedel, giden varlığın şüretine (şahsiyetine) bürünür. Bunun gerçekleşmesi için de, gelen bedelin, giden beslenmesi gerekir. İşte bu beslenme iledir ki, cisimler kendilerine zıt olan şeyi cezbeder, neticede aralarındaki zıtlıklar kalkar ve o cismi kendine katarak, kendi şüretini ona verir.

¹² Bkz., *Siyâsetü'l-Medeniyye*, s.29; *Medînetü'l-Fâdila*, s.40-42.

Türün, varlığını devam ettirebilmesi için, yok olan kısımlarının yerlerine, başka birliklerin geçmesi gerekir. Bu da şöyle olur: a) Yok olan birliğin yerine geçecek olan birlikler, hazır vaziyette bulunurlar. Önceki birlik telef olunca, hazır durumda olan, onun yerine geçer. b) Telef olan birliğin yerine geçecek olan bedel, hazır olmayabilir, zamanla meydana çıkar ve öncekinin yerini alır. O takdirde, araya bir zaman girmiş olacaktır. Telef olan birliklerin yerine geçen bedellerin kendilerinde, tür olmaları bakımından “benzeyen” kuvvetler bulunur. Bazılarında ise bu benzeyen kuvvetler bulunmayabilir. Benzerlikleri olmayan birliklerin yok oluşu semavî(göksel) cisimlere bağlıdır. Türleri bakımından benzerlikleri olan kuvvetlerin semavî olan veya olmayan cisimlerin tesirleri de katılarak, etkili olmaları için, ya yararlı veya etkiyi iptal edici veya ona düzen verici (yâdil) bir zıtlık bağışlaması muhtemeldir. Verilecek bu düzenle(adâlet), o kuvvetin veya kuvvetlerin etkisi, ya denge(itidâl) kazanır, ya da az çok bu dengeden sapsmış olur. Neticede, o türün yok edici kuvvetinin yerine, gerçek olan yeni bir kuvvet meydana gelir.

Benzerlik ve benzemezliklerden oluşan bütün bu etkileşim, yenilenme ve yok olma şeklindeki hareketler, bazen aşırı noksan, bazan da eşitlik ölçüsünde gerçekleşir. Varlıklar arasında cinsin devamı ancak, bu tarzda sağlanabilir.

Herhangi bir cisimden beslenen bir cisim, ya aynen o cismin yapısına(şûretine) bürünür veya o cismin türünün yapısına bürünür. İnsanlar ise, bir önceki neslin nev'inin yapısına(şahsiyetine) bürünürler. Böylece, cisimler arasında bir şûret aktarımı gerçekleşirken, insanlar arasında nev'in şûretinin aktarımı vuku bulur. Fârâbî, bu aktarışa “adâlet” demektedir. Bu olayın gerçekleşmesi için, nesiller arası kültür aktarımı, eğitim vasıtasıyla yerine getirilmelidir. Bir önceki neslin, şahsiyetini elde edebilmesi için, bir sonraki nesil bir öncekinin kültür mirasına sahip olmalıdır. Bir önceki nesil, bir sonraki nesle vermesi gerekeni verecek, bir sonraki de bir evvelkinden alması gerekeni alacaktır. Fârâbî, bu işlevi, “adâlet” kavramıyla karşılamaktadır.¹³

Netice olarak diyebiliriz ki, Fârâbî “adâlet” kavramını çeşitli alanlarda ele almış, “kültür aktarımı”, “denge”, “düzenleme” ve “değer” anlamlarına daha çok ağırlık vermiştir. Davranışın iyiliğini, “denge” anlamına gelen “adâlet”e bağlamış, davranışlarda dengeyi sağlama sorumluluğunu eğitime

¹³ Bkz., *Medînetü'l-Fâdıla*, s.42-46.

bırakmıştır. Böylece, adâletin kendisini bir fazilet(değer) olarak göstermekle beraber, diğer değerlerin de ondan kaynaklandığına dikkati çekmek istemiştir. *Fuṣūlü'l-Medenî* isimli eserinde; iffetin aşırı düşkünlük ile, aşırı yoksunluk arasında var olan bir dengeden kaynaklandığına işaret etmesiyle Fârâbî, cimrilikle israf arasındaki dengeden de cömertliğin doğduğunu söylemektedir. Böylece, Fârâbî'nin "adâlet"i her değerün özünde ve kaynağında var olan zarurî bir unsur olmaktadır. Her değer varlığını ona borçludur. Adâletin kendisi bağımsız bir değerdir ama, diğer değerler onsuz olamaz. Fârâbî, "adâlet"i diğer değerlere kaynak olarak tesbit ettiği zaman onu "itidâl" şeklinde kullanırken ve itidâli iki kısma ayırırken, kendi kendine itidâlin, on rakamı ile altı rakamının ortası olan sekiz rakamının temin ettiği denge olduğunu söylerken, artıp çoğalmadığını, bizatihi itidâl olduğunu belirtir. Bir de şartlara göre değişen itidâlin, ahlâkî itidâl gibi, başka şeylere bağlı olarak meydana geldiğini vurgulamak ister. Böylece, gerek eğitimle adâletin ve gerekse ahlâkla adâletin ilişkisinden, adâletin sonradan kazanıldığını anlamış oluyoruz.

